

LUẬN ÁN TIẾN SĨ VĂN HOÁ HỌC
NGUYỄN NGỌC MAI. *Hiện tượng lên
đồng trong bối cảnh mới (nghiên
cứu trường hợp ở Đồng bằng Bắc bộ)*

Chuyên ngành: Văn hoá học

Mã số: 62.31.70.05

Lên đồng là một dạng tín ngưỡng dân gian có từ cổ xưa - một nghi lễ đặc trưng của Đạo Mẫu Tứ phủ của người Việt phía Bắc (đặc biệt là ở vùng Đồng bằng Bắc bộ), cũng là hiện tượng văn hóa được nhiều các học giả quan tâm nghiên cứu. Ngày nay, lên đồng không chỉ là hình thức sinh hoạt văn hóa trong tín ngưỡng thờ Mẫu mà còn đáp ứng được những nhu cầu nhất định của con người thời đổi mới. Tuy nhiên, mọi chiều cạnh của nghi lễ lên đồng vẫn chưa được làm sáng tỏ một cách có hệ thống cũng như nhiều câu hỏi nghiên cứu vẫn còn ở dạng tồn nghi xung quanh nghi lễ đặc biệt này. Điều đó cho thấy cần thiết phải có một công trình nghiên cứu đầy đủ về lên đồng, hầu bóng từ đổi mới đến nay để làm rõ về hiện tượng văn hoá độc đáo này.

Với mong muốn giải đáp những vấn đề trên, NCS. Nguyễn Ngọc Mai đã lựa chọn vấn đề “Hiện tượng lên đồng trong bối cảnh mới (nghiên cứu trường hợp ở đồng bằng Bắc bộ)” làm đề tài nghiên cứu cho bản luận án của mình.

Ngoài phần mở đầu, kết luận, luận án gồm có 4 chương.

Chương I (tr.17-49), tác giả *tổng quan về lên đồng, hầu bóng ở Đồng bằng*

Bắc bộ và một số quan điểm nghiên cứu hiện nay.

Lên đồng, hầu bóng có lịch sử phát triển khá mạnh ở Đồng bằng Bắc bộ vào khoảng thế kỷ XVIII. Lên đồng, hầu bóng xưa kia ở Đồng bằng Bắc bộ là một dạng cổ thuật chỉ được thực hiện bởi những người còn nhỏ tuổi (có tố chất ngây thơ, trong sáng, thuần khiết, thanh sạch), về sau đối tượng này được mở rộng ra ở cả những người trưởng thành nhưng phải có “căn đồng”. Về bản chất, đây là một nghi thức giao tiếp với thần linh thông qua các tín đồ Saman giáo (ông đồng, bà đồng). Người ta tin rằng các vị thần linh có thể nhập hồn vào thân xác các ông đồng, bà đồng nhằm phán truyền, diệt trừ tà ma, chữa bệnh, ban phúc, ban lộc cho các con nhang, đệ tử. Khi thần linh nhập vào đồng thì lúc đó các ông đồng, bà đồng không còn là mình nữa mà là hiện thân của vị thần nhập vào họ.

Tác giả đã hệ thống ba quan điểm chủ yếu nhận định về lên đồng, hầu bóng, đó là:

- *Hiện tượng nhập thần*: đây là quan niệm phổ biến trong tâm thức dân gian, hay chính xác hơn là quan niệm của các tín đồ thuộc cả hai dòng Thanh đồng và Đồng cốt, họ cho rằng khi các ông/bà Đồng lên đồng là lúc Thần linh nhập vào, vì vậy những hoạt động của các Đồng lúc đó là hoạt động của Thần linh và lên đồng ở Đồng bằng Bắc bộ được xem như một dạng của tôn giáo nhập Thần - một dạng thức của Shaman giáo.

- *Hiện tượng tâm lý học tôn giáo*: người đại diện cho quan điểm này là Nguyễn Duy Ninh, ông cho rằng “lên đồng là một hiện tượng cổ xưa về sau được các tín ngưỡng, tôn giáo khác hấp thu, phát triển thành một bộ phận cấu thành các tín ngưỡng tôn giáo như thờ cúng tổ tiên, Đạo giáo, Shaman giáo”. Theo ông “hiện tượng lên đồng là hiện tượng bất bình thường của con người bình thường trong trạng thái ý thức không kiểm soát được hành vi. Cơ chế đó chỉ có ở một số người đặc biệt mà người ta gọi là căn Đồng”.

- *Hiện tượng tà giáo*: điển hình cho quan niệm này là giới báo chí những năm 1930. Do tính bí hiểm của lên đồng và do hệ thống tín ngưỡng này là tín ngưỡng dân gian không có giáo lý, giáo hội khó nắm bắt và kiểm soát mà lên đồng bị coi là hiện tượng mê tín dị đoan, một hủ tục, tà giáo.

Tác giả đã đưa ra quan điểm của mình khẳng định, *lên đồng ở người Việt vùng Đồng bằng Bắc bộ chỉ là tàn dư còn lại của một dạng ma thuật cổ xưa. Quá trình rời bỏ căn gốc, tiếp nhận những yếu tố mới để tồn tại đã khiến nó trở thành hiện tượng văn hoá phức hợp nhuộm màu sắc tâm linh. Lên đồng ngày nay (từ 1986 đến nay) đã và đang có khuynh hướng trở thành biểu diễn nghi lễ để đáp ứng nhu cầu cần được giải phóng tự do cá nhân, làm ăn và kết nối các quan hệ xã hội của một nhóm người hơn là thực hành nghi lễ của tôn giáo nhập Thần*.

Chương 2 (tr.50-107) phân tích hiện tượng lên đồng, hầu bóng ở Đồng bằng Bắc bộ trong bối cảnh đổi mới và những tác động của nền kinh tế thị trường.

Kinh tế thị trường đã tạo nên những biến đổi sâu sắc trên mọi mặt của đời sống chính trị, kinh tế, xã hội và văn hóa cũng như đời sống tâm lý, tâm linh của con người Việt Nam. Nghi lễ lên đồng, hầu bóng ở Đồng bằng Bắc bộ cũng nằm trong tình trạng đó, đang ngày càng biến thái và có xu hướng cấu trúc lại thành một hình thức diễn xướng văn hóa tâm linh tổng hợp hơn là một thực hành nghi thức tôn giáo đơn thuần. Mặc dù vẫn giữ nguyên vỏ tôn giáo bên ngoài song thực chất bên trong nghi lễ lên đồng ngày nay có sự thay đổi cả về nội dung và hình thức, nó đã có sự chuyển hóa rõ rệt thể hiện ở đặc điểm tâm sinh lý các chủ thể cũng như mục đích của các cuộc lên đồng:

Về nội dung: các Đồng ngày nay ít người có kỹ thuật thôi miên mà có khuynh hướng lạm dụng âm nhạc với nhiều nhạc cụ để thực hiện chức năng thúc đẩy cảm xúc con người thăng hoa hơn là triệu thỉnh các Thánh thần, sự hiện diện của Thần linh cũng được thể hiện qua trang phục là chủ yếu. Những cách thể hiện quyền lực của Thần (xiên linh, rạch lưỡi,...) hay chức năng chữa bệnh của các Đồng cũng dần mờ nhạt và chỉ mang tính tượng trưng hơn là tác dụng thực.

Về hình thức: quy mô các nghi lễ ngày nay lớn hơn rất nhiều, cách thức tổ chức các canh hầu ngày càng phong phú và đa dạng hơn cả về tần xuất cũng như tính địa phương, tính giai tầng, cá nhân.

Trong chương này, tác giả cũng phân tích hai mặt tích cực và tiêu cực của nghi lễ lên đồng, hầu bóng, cụ thể là:

Về mặt tích cực: Sự bùng phát mạnh mẽ của hoạt động lên đồng, hầu

bóng tại các diện Mẫu ngày nay đã tạo thêm được nhiều nguồn thu và nhờ đó mà có thể chủ động trong công tác trùng tu tôn tạo di tích cũng như làm những việc thiện (giúp đỡ người cô đơn, trẻ mồ côi). Nhiều Thủ nhang đền, phủ với tài tổ chức, quan hệ rộng rãi đã có những đóng góp khá lớn vào ngân sách địa phương và góp phần nâng cao mặt bằng về kinh tế, xã hội cho người dân và hạ tầng sở tại. Điều này không chỉ làm sống lại các di tích lịch sử văn hoá mà còn tạo dựng cơ sở cho ngành du lịch văn hoá tâm linh những năm gần đây phát triển mạnh. Mặt khác, do chi phối bởi quy luật cung - cầu khiến cho nghi lễ bùng phát mạnh mẽ cũng góp phần giải quyết công ăn việc làm và thu nhập ổn định cho một số nhóm xã hội.

Về mặt tiêu cực: Với đặc tính mở, lại có nguồn gốc liên quan chặt chẽ với kinh tế thương mại, nghi lễ lên đồng ngày nay có khuynh hướng biến thái thành các “dịch vụ tâm linh”. Trong khi chưa có chế tài quản lý cho những hình thức này, cộng với năng lực nhận thức về tâm linh và tác dụng của tâm linh trong cộng đồng còn yếu thì sự bùng nổ của những dịch vụ kiểu này và sự xuất hiện ngày càng nhiều các “thầy tâm linh” rởm sẽ gây ra những hệ quả khôn lường. Nó không chỉ còn là vấn đề “tiền mất tật mang” cho mỗi cá nhân mà còn đem lại những hậu quả khác: đó là tình trạng rối nhiễu hành vi và nhân cách.

Chương 3 (tr.108-168) *phản ánh đời sống tâm, sinh lý, tâm linh và đời sống kinh tế – xã hội của các đồng hiện nay với tư cách là chủ thể văn hóa lên đồng.*

Luận án tập trung nghiên cứu tác dụng của nghi lễ đối với *đời sống văn hoá cá nhân (đời sống tâm lý, tâm linh,*

đời sống kinh tế – xã hội) của các Đồng, con nhang trước và sau khi chịu lễ hầu đồng và trở thành Đồng và tác động của các yếu tố kinh tế – xã hội hiện nay đến hiện tượng lên đồng hầu bóng. Trong đó, tác giả đi sâu vào nghiên cứu đời sống cá nhân, những yếu tố tác động của gia đình, xã hội dựa trên cộng đồng những chủ thể lên đồng, hầu bóng, gồm 5 nhóm người: nhóm 1: gia đình có niềm tin tôn giáo cao; nhóm 2: đồng tính; nhóm 3: làm ăn, buôn bán; nhóm 4 có cuộc sống gia đình bất hạnh; nhóm 5: bị bệnh tật khó chữa và triệu chứng tâm thần. Khi đến với nghi lễ lên đồng, hầu bóng, những cá nhân trong 5 nhóm xã hội này không chỉ nhận được những hệ quả tích cực trong việc điều chỉnh trạng thái tâm lý mà còn có thêm những cơ hội giao tiếp xã hội, sự bảo hiểm vô hình nhưng hữu hiệu, được sống và sinh hoạt trong một cộng đồng với sự cảm thông chia sẻ đã có tác dụng nâng đỡ họ và mang lại sự bình an, vững tâm. Bên cạnh đó, không ít các Đồng thầy trục lợi cho cá nhân bằng việc lôi cuốn những con nhang, đệ tử vào các lễ thức liên miên gây lãng phí cả sức người, sức của và những hệ lụy khác về sức khoẻ.

Trong chương 4 (tr.169-201), tác giả đã rút ra *ý nghĩa xã hội và vai trò của nghi lễ lên đồng, hầu bóng đối với đời sống tâm lý, tâm linh con người và văn hóa Đồng bằng Bắc bộ*, nổi bật là các ý nghĩa như sau:

1) *Nghi lễ lên đồng với tư cách một tấm gương phản chiếu hiện thực xã hội người Việt ở Đồng bằng Bắc bộ.* Cũng giống như mọi hình thức tôn giáo, tín ngưỡng khác, lên đồng, hầu bóng cung cấp khá nhiều thông tin về hiện thực xã hội Việt Nam cuối thế kỷ XVII đầu

thế kỷ XVIII. Bên cạnh đó, hiện thực xã hội của người Việt phía Bắc giai đoạn 1930-1986 cũng được thể hiện ngay trong từng chi tiết của nghi lễ, sự thay đổi cả về nội dung cũng như hình thức và đối tượng thờ phụng của nghi lễ lên đồng từ khi xuất hiện đến nay cũng lưu giữ khá nhiều những thông tin về xã hội Việt Nam qua các giai đoạn.

2) *Lên đồng, hầu bóng thể hiện động thái bất an của xã hội ở Đồng bằng Bắc bộ hiện nay.* Sự gia nhập vào các tổ chức tôn giáo, việc thực hành ngày một nhiều các hình thức nghi lễ trong đó có lên đồng cũng phần nào bộc lộ sự mất an toàn trên phương diện an ninh con người của xã hội hiện nay. Tình trạng mất an toàn cả về phương diện sinh kế cũng như quan hệ và cuộc sống biểu hiện của sự bất an đòi hỏi phải được giúp đỡ, bảo hiểm bằng tâm linh: bất an về sức khỏe thể chất và tinh thần (đòi hỏi chữa trị); bất an về kinh tế và rủi ro thị trường (tìm kiếm vận may); những bấp bênh hiện sinh liên quan đến người chết (tìm và chôn hài cốt theo nghi lễ);...

3) Tác giả đã chỉ rõ một số vai trò của lên đồng, hầu bóng như: 1/*Đối với đời sống tâm lý, tâm linh:* nghi lễ lên đồng, hầu bóng đã thúc đẩy quá trình chuyển hóa cảm xúc góp phần tích cực hóa giải âu lo, tạo thanh thản cho các căn Đồng trong cuộc sống; qua nghi lễ, các chủ thể được tự do phô diễn tài nghệ của cá nhân, bộc lộ địa vị, đẳng cấp, tâm linh... 2/*Đối với đời sống văn hóa:* sự kết hợp nhuần nhuyễn giữa nghi lễ và sân khấu, âm nhạc và lời văn, trang phục và vũ điệu đã khiến lên đồng trở thành dạng đặc biệt của “biểu diễn văn hoá”. Lên đồng giống như hình thức “kịch lễ” hết sức thú vị và dung chứa nhiều thông tin sâu sắc của nền minh triết dân gian; lên đồng, hầu bóng - môi trường cộng cảm làm sống dậy các di tích lịch sử văn hoá.

Luận án được bảo vệ thành công tại Hội đồng chấm luận án cấp Nhà nước, họp tại Học viện Khoa học xã hội, tháng 3/2011.

TÚ AN
giới thiệu